

ERIC H O B S B A W M: DOBA KAPITALA
»Školska knjiga« — »Stvarnost«, Zagreb, 1989.

Eric Hobsbawm, britanski historičar novovjeka povijesti, danas je nezaobilazno ime u povijesnoj znanosti. Znanstveni renome najviše razine stekao je svojim brojnim djelima, prevedenim na mnoge svjetske jezike, no u sam vrh popularnosti među historičarima prodro je trilogijom »Doba revolucije«, »Doba kapitala« i »Doba imperije«. Knjiga »Doba revolucije« objavljena je u nas 1987. kao prva knjiga u biblioteci »Povijesna istraživanja«, pokrenuta kao zajedničko izdanje »Školske knjige« i »Stvarnosti« iz Zagreba.

Knjiga »Doba kapitala«, objavljena u istoj biblioteci 1989, nastavak je djela trilogijske sinteze Erica Hobsbawma i predstavlja spojni svezak s posljednjom knjigom »Doba imperija«. Ona obrađuje razdoblje velikog poleta kapitalizma od 1848. do 1875, razdoblja koje je autor s pravom nazvao »svjetski trijumf kapitalizma«.

U nepredvidljivom ispreplitanju ekonomskih, političkih i civilizacijskih procesa, Hobsbawm je ovim djelom pokušao raščlaniti, analizirati i objasniti ekonomski položaj, točnije materijalni način života društva, a zatim njegov političko-socijalni razvoj u kojem vodeći sloj stvara svoj specifični identitet dopunjujući ga ideološkom sviješću o svom ekonomskom položaju i političkoj usmjerenosti.

Kapitalistička epoha i civilizacija povijesno su ponudile posebnu »ekonomsku« proizvodnju života društva, uspostavile poseban način mišljenja — teorijsko polje ekonomske znanosti čiji je zadatak ispitati kako u danim povijesnim uvjetima proizvoditi i dijeliti društveno bogatstvo.

Premda vremenski obuhvaća relativno kratko razdoblje od dva i pol desetljeća, odnosno od revolucije 1848. do sredine sedamdesetih godina 19. stoljeća, Hobsbawmovo »Doba kapitala« geografski pokriva gotovo čitav svijet. Naime, britanska industrijska i francuska političko-socijalna revolucija oslobodile su i pokrenule ogromne snage kojima se kapitalizam širio svijetom poput koncentričnih krugova. Ipak, revolucijom 1848, kojom počinje ova knjiga, simetrija se raspada, a oblik mijenja jer se političko-socijalna revolucija povlači i ustupa mjesto industrijskoj. Hobsbawm naglašava kako je 1848. ili »slavno proljeće naroda« prva i posljednja evropska revolucija. Općih socijalnih revolucija u 19. stoljeću više neće biti. Gravitacijski centar takvih revolucionarnih gibanja bit će u 20. stoljeću u zaostalim i marginalnim područjima.

No, revolucija je svojom snagom i sveobuhvatnošću pokopala feudalni poredak i prokrčila put kapitalističkom poduzetništvu. Vladajući slojevi u strahu od novih revolucionarnih pokreta shvatili su da je revolucija opasna i da je neke od glavnih zahtjeva naroda (napose u ekonomskoj sferi) moguće ostvariti i bez nje. Zato su se priklonili ekonomskom, pravnom i kulturnom liberalizmu koji su omogućili socijalni mir. U takvim okolnostima politički izgledi radništva bili su znatno suženi, pa sam Hobsbawm ističe kako ni Karl Marx nije vjerovao u mogućnost evropske proleterske revolucije u bližoj budućnosti. Stoga je i Parišku komunu vidio kao izoliranu iznimku, koja je, doduše, obnovila strah od »aveti komunizma«, ali koja stvarno nije imala većih izgleda za širenje preko francuskih granica.

Svemu ovome što se zbivalo u sferi privrede i tehnologije Hobsbawm daje zajednički nazivnik — drama. Ova drama izražavala se u proizvodnji milijuna tona čelika koji se izlijevao u željezničkim tračnicama što su povezivale jedan kraj kontinenta s drugim, u izgradnji Sueskog kanala što je skratio put brodovima do Indije, u podizanju megalopolisa na američkom Srednjem Zapadu, u rijekama iseljenika. No, koliko god je to bila »drama napretka« i svojevrsna paradigma, za mnoge ljude ona je bila stvarnost. Kapitalizam je posegnuo i u ona područja u kojima su narodi živjeli na tradicionalan način, pa je za njih on značio bolan i mučan proces usvajanja i korištenja »napretka« sa Zapada. Istovremeno, milijuni siromašnih odlazili su u svijet, često preko oceana. Nov način života za njih je značio kataklizmičnu promjenu. Stoga je Hobsbawm svijet treće četvrtine 19. stoljeća kritički označio kao svijet pobjednika i žrtava, a njegova se drama odnosila na žrtve.

U predgovoru knjizi »Doba kapitala« Hobsbawm ističe da historičar ne može biti objektivan u vezi s razdobljem kojim se bavi. Doista, on otvoreno i kritički kaže kako ne može sakriti određenu odvratnost, stanovit prezir prema ovom razdoblju, premda ublažen divljenjem prema ogromnim materijalnim postignućima. Štoviše, ne dijeli čežnju s onima koji, izmučeni krizom današnjeg svijeta, gledaju na spomenuto razdoblje kao epohu sigurnosti i samopouzdanja. Svoje simpatije dao je onima koji su još pred stotinu godina upozoravali na neminovnost kraja trijumfa, a koje je malo tko slušao.

Hobsbawmovo »Doba kapitala« izvanredan je spoj analize i sinteze u kojemu je autor izbjegao ponavljanje poznatih činjenica o razvoju kapitalističkog društva, jer je to društvo ostvarilo svoj historijski proboj na ekonomskom i ideološko-političkom planu u desetljećima što su prethodila 1848. Cilj ovoga djela jest »stvaranje opće historijske sinteze koja bi 'uhvatila smisao' treće četvrtine 19. stoljeća, te pomogla u traženju korijena sadašnjeg vremena u tom razdoblju«.

Vrijednost ove knjige jest ponajprije u tome što ona može postati izvor informacija za svakoga tko se bavi socijalnom poviješću. Širokim obuhvatom problema, sintetskim pristupom, a nadasve obiljem dokumenata, Hobsbawm ispituje temeljna obilježja epohe uspona kapitalizma kao globalnog sustava. Kapital, odnosno kapitalizam, njegova društvena, politička i ekonomska moć — postaju osnovne kategorije i movens cijelog jednog sustava i cijele jedne civilizacije. Dok su mnogi autori, baveći se ovom problematikom, svoja razmatranja više ili manje ograničili na evropsko okruženje, Hobsbawm je u tom pogledu napravio doista krupan iskorak.

Knjiga »Doba kapitala« podijeljena je u tri dijela. Prvi dio nosi naslov »Revolucionarna predigra«, drugi dio »Razvoj«, a treći »Posljedice«. Međutim, čitav je tekst podijeljen na poglavlja s obzirom na teme, a ne kronološki. Petnaest takvih tema predstavlja široku lepezu autorova znanstvenog interesa.

Prvi, ujedno i najkraći dio studije zapravo uvodi čitatelja u glavne tokove razvoja kojim će se baviti. Oni su razmatrani iz evropske, i gdje je god moguće, i iz svjetske perspektive.

Nema dvojbe da je središnje pitanje u postrevolucionarnom razdoblju u Evropi bilo nacionalno pitanje. Analizirajući ovaj problem, Hobsbawm

je pokazao kako se nacionalno pitanje podjednako nametnulo ne samo u svim dijelovima evropskog kontinenta, nego je, štoviše, i izvan Evrope bilo dramatično vidljivo. Stoga s pravom postavlja pitanje što je bio američki građanski rat ako ne pokušaj da se održi jedinstvo američke nacije? Stvaranje nacija odvijalo se posvuda u svijetu i davalo je dominantno obilježje razdoblju. Za razliku od povijesnog kriterija u određenju pojma nacije, ideološki argument nacionalizma bio je prema Hobsbawmu drugačiji, u većoj mjeri radikalan, demokratski i revolucionaran. On ističe da je tipična nehistorijska ili poluhistorijska nacija bila *malena* nacija, zbog čega se nacionalizam 19. stoljeća suočavao s dilemom o kojoj se malo govori. S tim u vezi on ističe: »Zagovornici nacionalne države smatrali su, naime, da ova mora biti ne samo nacionalna već i progresivna, t.j. sposobna da razvije vlastitu privredu, tehnologiju, državnu organizaciju i vojnu silu, što znači da mora biti barem srednje veličine. Ona bi, ustvari, predstavljala prirodnu jedinicu u razvoju modernog, liberalnog, progresivnog i de facto buržoaskog društva. Ujedinjenje kao i nezavisnost bili su principi tog društva i tamo gdje nije bilo povijesnih argumenata za ujedinjenje — za razliku od Italije i Njemačke — ono je ipak, ako je bilo moguće, formulirano kao program. Nema nikakvog svjedočanstva o tome da su balkanski Slaveni ikada sebe smatrali dijelovima iste nacije, no nacionalni ideolozi koji su se pojavili u prvoj polovini 19. stoljeća razmišljali su o nekoj Iliriji koja nije bila mnogo stvarnija od Shakespeareove, t.j. o jugoslavenskoj državi koja bi ujedinila Srbe, Hrvate, Slovence, Bosance, Makedonce i druge. Ovi pak do današnjeg dana smatraju da je jugoslavenski nacionalizam, blago rečeno, u suprotnosti s njihovim nacionalnim osjećajima koje oni imaju kao Hrvati, Slovenci itd.«

Zašto razvoj zasnovan na ekonomskom rastu i kapitalističkoj profitnoj logici donosi različite rezultate u različitim područjima svijeta? Ili, drukčije rečeno, tko su gubitnici, a tko dobitnici u razdoblju trijumfa buržoaskog društva? Na ovo pitanje Hobsbawm odgovara sasvim eksplicitno. Po njemu, gubitnik je veći dio svjetskog stanovništva jer je postao žrtvom onih čija je ekonomska, tehnološka i vojna superiornost bila neosporna i nedohvatna. Njom su raspolagale privrede i države sjeverozapadne i srednje Evrope, te države koje su naselili njihovi emigranti, pogotovo SAD. One su, nasuprot zemljama trećega svijeta bile istinski dobitnici.

Značajno mjesto u knjizi autor je posvetio agrarnim odnosima. Navodeći kvantitativne pokazatelje o socijalnoj strukturi stanovništva 1848. konstatirao je da je pretežan broj svjetskog, pa i evropskog stanovništva živio od poljoprivredne proizvodnje. Situacija se sedamdesetih godina 19. stoljeća uvelike izmijenila, no općenito je seosko stanovništvo bilo dominirajuće.

Velik dio poljoprivrednih područja uključio se u svjetsku industrijsku ekonomiju. Socijalni potresi koji su pratili preobražaj poljoprivrede u kapitalistički oblik, oslobodili su tradicionalnu vezanost ljudi za zemlju. S druge strane, postojalo je ne malo područje tradicionalne poljoprivrede. Ono je činilo negativnu snagu jer je bilo imuno od tržišta ili mu se suprotstavljalo. Hobsbawm postavlja zanimljivo pitanje o tome koliko su u poljoprivredi korištene metode i tehnologije one vrste koje su preobrazile industriju. Odgovor na ovo pitanje glasi: vrlo malo. Netaknuta poljoprivredna područja krčila su se vatrom i sjekirom kao u srednjem vijeku. Kanali za isušivanje kopali su se lopatama, a plugove su vukli konji i volovi. U poljopri-

vredi je za povećanje produktivnosti značajnija bila zamjena drvenog pluga željeznim, nego izum parnog stroja jer mu je primjena bila nemoguća zbog toga što je bio neprikladan za kretanje. Umjetna gnojiva nisu se upotrebljavala u većim količinama. Općenito govoreći, udio industrijske tehnologije u poljoprivredi bio je zanemariv izvan Novoga svijeta.

U najužu vezu s agrarnim pitanjem Hobsbawm dovodi problem ukidanja ropstva i oslobođenje kmetova. Smatra da je njihovom rješavanju pridonijelo više različitih činilaca. Negdje su prevladavali ekonomski, negdje politički. Svakako da je u rastakanju tradicionalnih oblika agrarnog načina života pridonijelo povećanje pismenosti, higijenskih navika, a možda je naj-snažniji činilac takve modernizacije bila migracija seoskih djevojaka koje su postajale služavke u obiteljima srednjih slojeva. Ovu je pojavu autor označio kao proces trganja starih korijena i uništavanja starih i usvajanja novih običaja.

Jedno od značajnih obilježja razdoblja velikog poleta kapitalizma jesu migracije. Sredinom 19. stoljeća započinje njihov ekspanzivan rast. Posluživši se raspoloživom dokumentacijom, Hobsbawm ističe da je između 1846. i 1875. Evropu napustilo više od devet milijuna ljudi.

Nesigurnost je bila onaj činilac koji je u najvećoj mjeri određivao život radnika u 19. stoljeću. Radnici, naime, nisu znali koliko će novaca zaraditi, koliko će dugo moći zadržati posao, niti pod kojim će uvjetima naći novi. Nije bilo ničega nalik na moderno socijalno osiguranje, osim milosrđa i novčane potpore za najbijeđnije. Zbog toga je položaj radnika autor ocijenio težim od položaja seljaka. Ipak upozorava da je i među radništvom bilo primjetnih razlika. Stalno zaposleni, kvalificirani radnici živjeli su mnogo boljim standardom od radne sirotinje. Autor zatim opisuje početke radničkog organiziranja — strukovna udruženja, a zatim i Internacionalu, ističući da su sindikati uglavnom bili organizacije povlaštenih manjina, tako da se mogla razgraničiti stanovita, doduše, ne oštra, linija koja je radnike dijelila na potencijalne borce radničkog pokreta i ostale.

Posebno poglavlje Hobsbawm je posvetio razmatranju svijeta buržoazije. Svoju analizu počinje, kako sam naglašava »pogledom na odjeću i na ambijente koji su je okruživali«. Buržoaski enterijer pruža dojam prenatrpanosti. U upotrebi su svi simboli bogatstva, statusa i postignuća. U ovom dijelu možemo uočiti autorovu zamjetnu kritičnost spram hipokriziji i dvostrukom moralu buržoaskog svijeta. Ne bez izvjesne ironije on iznosi tvrdnju kako hipokrizija nije bila jednostavna laž, a moral se sve više primjenjivao i postajao sve rašireniji kako su mase prihvaćale vrijednosti buržoaske kulture i kako se povećavao broj pripadnika donje srednje klase koja je u pravilu slijedila buržoaziju. Postulati buržoaskog morala — umjerenost, suzdržanost, apstinencija — počeli su se uvelike mijenjati kada se moral sukobio sa stvarnošću uspjeha. Pripadnici srednje klase više nisu trebali živjeti štedljivo niti su bili udaljeni od iskušenja visokog društva. Štoviše, problem je bio trošenje, a ne prikupljanje bogatstva. Autor navodi podatke o porastu broja rentijera u Kölnu. Riječ parvenu (novi bogataš) odmah je postala sinonim za onoga koji neobuzdano troši. Analizirajući filozofiju buržoaskog života, Hobsbawm je pokušao proniknuti u veze između obiteljske strukture i samog buržoaskog društva, upozorivši da je buržoaska obitelj neizbježan izraz bitne nejednakosti na kojoj je zasnivao kapitalizam.

Upravo zato, tumači autor — što ovisnost o tom društvu nije bila kolektivna, institucionalizirana, tradicionalna, morala je vladati u odnosima među pojedincima.

Nadasve je zanimljiva autorova analiza socijalne i ekonomske stratifikacije buržoaske klase. Dok je ekonomski sastav mogao relativno lako ustvrditi, socijalni sastav nije toliko jasan. Naime, problem je kako u socijalnoj hijerarhiji odrediti gornju i donju granicu buržoazije, uzimajući u obzir izrazitu heterogenost njezinih pripadnika: uvijek je postojala barem jedna već prihvaćena podjela na veliku, srednju i sitnu buržoaziju: pripadnici sitne buržoazije miješali su se sa slojevima koji su stvarno bili izvan ove klase.

Buržoasko društvo bilo je najuže povezano s duhovnim stvaralaštvom, konkretno sa znanošću, religijom i ideologijom. Hobsbawmovo »Doba kapitala« opisuje različite oblike stvaralaštva. Dvije vladajuće filozofske struje potčinile su se znanosti: francuski pozitivizam, povezan s učenjem Augusta Comtea i engleski empirizam, povezan s učenjem Johna Stuarta Milla. Autor zatim opisuje glavna postignuća u svim granama znanosti: kemiji, fizici, matematici, biologiji, u društvenim znanostima: ekonomiji, statistici, lingvistici, sociologiji. Poseban prostor Hobsbawm je posvetio Karlu Marxu »kao jedinom misliocu u ovom razdoblju koji je razvio opsežnu teoriju o društvenoj strukturi i društvenim promjenama«.

Vrijedna su Hobsbawmova zapažanja o položaju religije. Kolikogod je znanost više služila ideologiji svjetovnog napretka, religija je dobivala marginalno značenje. Proces sekularizacije bio je prilično jak, a s njim u vezi i pokret antiklerikalizma. Autor ističe da je antiklerikalizam bio borbeno uvjetovan utoliko što je tražio da se religiji oduzme službeni status u društvu te da ona ostane u domeni privatnog. Čini se da je antiklerikalizam u osnovi bio političan jer je iza njega stajalo uvjerenje da su organizirane religije kočnice napretka. Štoviše, Hobsbawm tvrdi da su one to i bile, jer su i u sociološkom i političkom smislu bile vrlo konzervativne institucije.

Posljednje poglavlje knjige »Doba kapitala« obuhvaća područje umjetnosti. Autor iznosi tvrdnju da je umjetnost, za razliku od znanosti, u razdoblju trijumfa kapitalizma imala mnogo niži doseg. Stvaralački život bio je i geografski i po žanru neujednačen. Ipak, sume potrošene na umjetnost bile su ogromne. U ovom razdoblju umjetnost više nisu financirali plemići; buržoaska revolucija pobijedila je i na ovom polju. Raspravu o umjetnosti Hobsbawm završava pojavom umjetnosti i kulture za sve, što je također bila tekovina kapitalističkog doba.

Kao što je na početku rečeno, »Doba kapitala« kronološki završava 1875. Što će uslijediti poslije? Najbolje će to iznijeti autor u zaključnoj rečenici: »Velika depresija bila je samo međustavak. Nije li se nastavljao ekonomski rast, tehnički i naučni razvoj, nisu li životni uvjeti sve bolji, ne vlada li mir? Neće li dvadeseto stoljeće biti još sjajnija, uspješnija verzija devetnaestoga?

Danas znamo da dvadeseto stoljeće to neće biti.

Božena Vranješ-Soljan

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST
INSTITUTE OF CROATIAN HISTORY
ИНСТИТУТ ХОРВАТСКОЙ ИСТОРИИ

RADOVI

VOL. 23

ZAGREB

1990.

FILOZOFSKI FAKULTET ZAGREB - HUMANISTIČKE I DRUŠTVENE ZNANOSTI

Izdavač: ZAVOD ZA HRVATSKU POVIJEST

UREDNIČKI ODBOR

Branka BOBAN, Zagreb, Mirjana GROSS, Zagreb, Josip LUČIĆ, Zagreb, Marijan MATICKA, Zagreb, Ivan OČAK, Zagreb, Tomislav RAUKAR, Zagreb, Petar STRČIĆ, Zagreb

GLAVNI I ODGOVORNI UREDNIK

Josip LUČIĆ, Zagreb

Adresa uredništva: Filozofski fakultet Zagreb — Humanističke i društvene znanosti, Zagreb, Krčka ul. 1

Časopis izlazi jednom godišnje

Izdavanje časopisa sufinancira Samoupravna interesna zajednica za znanstveni rad SR Hrvatske - VII.

Rješenjem Republičkog komiteta za prosvjetu, kulturu, fizičku i tehničku kulturu SR Hrvatske br. 6859/1 od 5. X. 1982. časopis »Radovi« oslobođen je plaćanja poreza na promet proizvoda.

Časopis je registriran u Republičkom komitetu za informacije SR Hrvatske pod br. UP-547/2 — 84 — 1984.